

تأثیر آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان جهان (با تأکید بر شاخص اعتماد تعمیم یافته)

امیر خادم علیزاده^۱، * علی افسری^۲

۱. استادیار اقتصاد دانشکده اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۲. دانشجوی دکتری علوم اقتصادی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

(دریافت: ۱۳۹۴/۱/۳۰ پذیرش: ۱۳۹۴/۶/۲)

The Impact of Doctrinal And Ethical Teachings of Islam on Social Capital of Muslims of The World (With Emphasis on Generalized Trust)

Amir Khadem Alizadeh¹, * Ali Afsari²

1. Assistant Professor in Economics, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran

2. Ph.D. Student in Economics, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran

(Received: 19/April/2015 Accepted: 24/Aug/2015)

Abstract:

Divine religions have a significant impact on formation of social norms and strengthening of social capital through the promotion of the moral virtues. The purpose of this study is to demonstrate the impact of doctrines, rituals and ethical teachings of Islam on Muslims' social capital in the 40 countries using the generalized trust index and the ordinary least squares method. Research findings show that doctrinal and ethical indexes of Islam have a significant positive effect on social capital of Muslims but outward (ritual) indexes of Islam have a significant negative effect on social capital. Also this study confirms significant positive impact of social volunteer activities and college education on social capital. The policy recommendations of this study are planning to spread the doctrinal and ethical teachings of Islam among Muslims and establishing the groundwork for expansion of social volunteer activities as two proposed strategies to increase the social capital of Muslims.

Keywords: Doctrinal and Ethical Teachings of Islam, Social Capital, Generalized Trust, Social Volunteer Activities.

JEL: A13, O50, Z13.

چکیده:

ادیان الهی با ترویج فضیلت‌های اخلاقی تأثیر زیادی در شکل‌گیری هنجارهای اجتماعی و تقویت سرمایه اجتماعی دارند. هدف این پژوهش، نشان دادن تأثیر آموزه‌های اعتقادی، مناسکی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی مسلمانان در ۴۰ کشور جهان با استفاده از شاخص اعتماد تعمیم یافته و روش رگرسیون حداقل مربعات معمولی می‌باشد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شاخص‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام تأثیر مثبت و معناداری بر سرمایه اجتماعی مسلمانان دارد، اما شاخص‌های ظاهری (مناسکی) اسلام تأثیر منفی و معناداری بر سرمایه اجتماعی آنها داشته است. در این پژوهش، تأثیر مثبت و معنادار فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی و تحصیلات دانشگاهی بر سرمایه اجتماعی مورد تأیید قرار گرفت. توصیه سیاستی این مطالعه، برنامه‌ریزی برای گسترش آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام در بین مسلمانان در کنار مناسک و اعمال مذهبی، و زمینه‌سازی برای گسترش فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی به عنوان دو راهکار پیشنهادی برای افزایش سرمایه اجتماعی مسلمانان می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام، سرمایه اجتماعی، اعتماد تعمیم یافته، فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی.

طبقه‌بندی JEL: A13, O50, Z13.

۱. مقدمه

سرمایه اجتماعی شامل میزان و کیفیت روابط میان انسان‌ها است که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند. بنا بر تعریف فوکویاما^۱ (۱۹۹۹) سرمایه اجتماعی مجموعه هنجارهای موجود در سیستم‌های اجتماعی است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای جامعه و پایین آمدن سطح هزینه‌های مبادله می‌شود. مفهوم سرمایه اجتماعی از مفاهیم بسیار مهم و مفیدی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی، و علوم سیاسی مطرح و به کار گرفته شده است (سیدنورانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۱). بر اساس نتایج تحقیقات متعددی که از سال ۱۹۸۸ میلادی در مورد توسعه کشورهای جهان انجام شده، سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه اقتصادی جوامع داشته است (افسری، ۱۳۹۰: ۹۷-۶۲).

هر چه مقدار سرمایه اجتماعی در یک جامعه بیشتر باشد، همکاری و هماهنگی میان افراد و گروه‌ها بیشتر است، گردش اطلاعات بهتر صورت می‌گیرد، هزینه‌های مبادله کاهش می‌یابد، منابع اقتصادی به صورت بهتری به کار برده می‌شود و پیشرفت و توسعه جامعه سریع‌تر انجام می‌شود (نجاززاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹). بسیاری از برنامه‌های توسعه کشورها بدون در نظر گرفتن ملاحظات سرمایه اجتماعی ممکن است به نتیجه مطلوب نرسد. بنابراین در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه باید توجه ویژه‌ای به سرمایه اجتماعی صورت گیرد. مطابق سند چشم‌انداز بیست ساله کشور، یکی از ویژگی‌هایی که جامعه ایران در افق این چشم‌انداز باید داشته باشد، به صورت زیر عنوان شده است: «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی» (مجمع تشخیص مصلحت نظام، ۱۳۸۲: ۵۹).

از سوی دیگر بررسی مسائل مختلف اجتماعی و از جمله سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای باید با در نظر گرفتن اعتقادات، ارزش‌ها و فرهنگ آن جامعه صورت گیرد. در کشورهای اسلامی بخش مهمی از فرهنگ و اعتقادات مردم متأثر از دین اسلام است. بنابراین در تحلیل سرمایه اجتماعی در کشورهای اسلامی، بررسی رابطه میان اسلام و سرمایه اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است. در دین اسلام با توجه به چارچوب‌های اعتقادی و برنامه‌های ویژه برای آرامش و تعالی روحی انسان‌ها، مسلمانان به گونه‌ای تربیت می‌شوند که

بسیاری از ارزش‌ها و صفات اخلاقی در آنها به صورت درونی درمی‌آید و این صفات اخلاقی تأثیر زیادی بر کیفیت و کمیت روابط اجتماعی (سرمایه اجتماعی) دارد.

اهمیت پژوهش حاضر در این است که به فهم رابطه میان سه مفهوم آموزه‌های اسلامی، سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی کمک می‌کند و نقش مهم آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام را در ایجاد همگرایی برای دست‌یابی به توسعه اقتصادی جوامع اسلامی نشان می‌دهد.

پرسش اصلی این پژوهش این است که آیا آموزه‌های اسلامی بر میزان سرمایه اجتماعی مسلمانان تأثیر مثبتی دارد؟ در راستای یافتن پاسخی منطقی و علمی برای پرسش فوق، فرضیه اصلی زیر مورد آزمون قرار می‌گیرد:

«آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام تأثیر مثبت و معناداری بر سرمایه اجتماعی مسلمانان در کشورهای مختلف دارد.» ساماندهی پژوهش به صورت زیر می‌باشد:

پس از بیان ادبیات و مبانی نظری پژوهش در بخش‌های دوم و سوم، الگوی پژوهش در بخش چهارم، معرفی و برآورد شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و بخش پنجم به خلاصه و نتیجه‌گیری اختصاص دارد.

۲. ادبیات پژوهش

به طور کلی سرمایه اجتماعی بیانگر کمیت و کیفیت روابط اجتماعی در میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادها است. با توجه به پیچیدگی و چند بعدی بودن مفهوم سرمایه اجتماعی، ابتدا به بررسی انواع و مؤلفه‌های آن می‌پردازیم.

۲-۱- مفهوم سرمایه اجتماعی

منظور از سرمایه اجتماعی میزان روابط میان افراد و هنجارهای حاکم بر این روابط است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای جامعه می‌شود. سرمایه اجتماعی برخلاف سایر سرمایه‌ها به صورت فیزیکی وجود ندارد، بلکه حاصل تعاملات و هنجارهای گروهی و اجتماعی بوده و افزایش آن می‌تواند موجب پایین آمدن جدی سطح هزینه‌های اداره جامعه، و نیز هزینه‌های عملیاتی سازمان‌ها شود. بوردیو^۲ جامعه‌شناس فرانسوی، جزء اولین محققانی بود که به تحلیل نظام مند ویژگی‌های سرمایه اجتماعی پرداخت. بوردیو سرمایه اجتماعی را شبکه نسبتاً بادوامی از روابط کمابیش نهادینه شده توأم با

2. Bourdieu (1986)

1. Fukuyama (1999)

حاکم بر این روابط (سرمایه اجتماعی شناختی) توجه کنیم. به طور کلی سرمایه اجتماعی شناختی شامل اعتماد و هنجارهای اجتماعی در نظر گرفته می‌شود. بخش عمده‌ای از نظریه سرمایه اجتماعی مبتنی بر بحث اعتماد است و به طور کلی اعتماد، شاخص مناسبی برای پیوندهای مثبت و متقابل است. اعتماد عبارت است از تمایل فرد به قبول ریسک در یک موقعیت اجتماعی که این تمایل مبتنی بر حس اطمینان به این نکته است که دیگران به گونه‌ای که انتظار می‌رود عمل نموده و شیوه‌ای حمایت کننده را در پیش خواهند گرفت. اعتماد محصول خودبه خود شرایط اجتماعی و اقتصادی در جامعه است که در طول زمان از طریق تکرار برخی تعامل‌ها، شکل می‌گیرد. به نظر اکثر محققان وجود اعتماد اجتماعی برای بهبود وضع اقتصادی یک جامعه بسیار مهم است (شارع پور، ۱۳۸۵: ۴۳-۵۲).

برخی از سطوح نام برده شده برای سرمایه اجتماعی را می‌توان به عنوان انواع اعتماد در نظر گرفت: ۱. اعتماد درون گروهی، ۲. اعتماد تعمیم یافته (اعتماد به افراد ناآشنا)، ۳. اعتماد نهادی (اعتماد به سازمان‌ها و نهادها). بخش دیگری از سرمایه اجتماعی شناختی، هنجارهای اجتماعی هستند. وجود هنجارهایی در افراد که در روابط میان آنها تأثیر مثبت می‌گذارد و تعامل آنها را افزایش می‌دهد، نوعی سرمایه اجتماعی تلقی می‌شود.

سرمایه اجتماعی ساختاری دومین نوع سرمایه اجتماعی می‌باشد. سرمایه اجتماعی ساختاری شامل پیوندها یا شبکه‌های اجتماعی رسمی و غیررسمی می‌شود. شبکه‌های غیررسمی به وسیله روابط افراد با دوستان، خویشان، همکاران، همسایگان و... تشکیل می‌شود، در حالی که شبکه‌های رسمی شامل مشارکت افراد در گروه‌ها و سازمان‌های تخصصی، مذهبی، فرهنگی و مانند آن می‌باشد. در ادبیات سرمایه اجتماعی مشارکت افراد در گروه‌های اجتماعی که از آن به مشارکت اجتماعی تعبیر می‌شود، به عنوان یکی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی در نظر گرفته می‌شود (کاسا^۳، ۲۰۰۹: ۲۲۱).

در یک جمع‌بندی می‌توان گفت که مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی شامل اعتماد درون گروهی، اعتماد تعمیم یافته، اعتماد نهادی، هنجارهای اجتماعی و مشارکت اجتماعی هستند که در میان این مؤلفه‌ها، اعتماد تعمیم یافته از اهمیت بیشتری برخوردار است.

شناخت و تعهدات از جمله اعتماد متقابل می‌داند که به عنوان منابعی بالفعل یا بالقوه موجبات لازم برای تسهیل کنش‌های فردی و یا جمعی کنش‌گران را فراهم می‌سازد (بورديو، ۱۹۸۶: ۲۴۸). همچنین کلمن^۱ سرمایه اجتماعی را این‌چنین تعریف می‌کند: «سرمایه اجتماعی یک عنصر مجزا نیست بلکه مجموعه‌ای از عناصر متفاوت است که دارای دو ویژگی مشترک هستند: تمام این عناصر دارای برخی از جوانب ساختار اجتماعی بوده و برخی از کنش‌های افراد واقع در درون ساختار را تسهیل می‌نمایند» (کلمن، ۱۹۸۸: ۹۶).

در یک تقسیم‌بندی، سرمایه اجتماعی را می‌توان در سه سطح خرد، میانی و کلان مورد مطالعه قرار داد. در سطح خرد، سرمایه اجتماعی ناظر بر رفتار شبکه‌هایی از افراد و خانواده‌ها است. سرمایه اجتماعی در سطح خرد بر اساس میزان صمیمیت حاکم بر افراد، به دو نوع غیررسمی (پیوندی یا درون گروهی) و تعمیم یافته (آوندی یا میان گروهی) تقسیم می‌شود.

سرمایه اجتماعی غیررسمی (درون گروهی) سطحی از سرمایه اجتماعی است که میان افرادی که ارتباط نزدیک و صمیمی با هم دارند وجود دارد، مثل اعضای خانواده، دوستان نزدیک و همسایگان. در مقابل، سرمایه اجتماعی تعمیم یافته (میان گروهی) در میان افرادی رواج دارد که روابط دوستانه و خصوصیات مشترک کمتری میان آنها حاکم است، مثل اعضای گروه‌های اجتماعی و عموم مردم. سطح میانی (رابط) به روابط حاکم میان سازمان‌ها و بنگاه‌ها می‌پردازد. سطح کلان (نهادی) فراگیرترین سطح سرمایه اجتماعی است که شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی می‌شود. این بخش از سرمایه اجتماعی به محیط اجتماعی و سیاسی می‌پردازد که به ساختارهای اجتماعی شکل می‌دهد (حسینی و همکاران، ۱۳۸۶: ۶۳-۶۵).

انواع سرمایه اجتماعی عبارتند از سرمایه اجتماعی ساختاری و سرمایه اجتماعی شناختی (پارتس^۲، ۲۰۱۳: ۹۶). در بررسی روابط میان انسان‌ها اگر بخواهیم به حجم این روابط (کمیت روابط) توجه کنیم، باید به تعداد و انواع گروه‌ها، سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی بپردازیم؛ به عبارت دیگر باید ساختار روابط اجتماعی را که شامل گروه‌ها، سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی هستند (سرمایه اجتماعی ساختاری)، مورد توجه قرار دهیم اما اگر بخواهیم کیفیت روابط میان انسان‌ها را بررسی کنیم، باید به عقاید و ارزش‌های مؤثر بر روابط اجتماعی، و هنجارهای

1. Coleman (1988)

2. Parts (2013)

3. Kaasa (2009)

۲-۲- اعتماد تعمیم یافته

بنفیلد^۱ در مطالعه منطقه‌ای در جنوب ایتالیا مشاهده کرد که با وجود روابط خانوادگی قوی در میان افراد، روابط بسیار ضعیفی در میان خانواده‌ها وجود دارد (بنفیلد، ۱۹۵۸: ۹۵-۱۸). بعدها در ادبیات سرمایه اجتماعی، روابط میان افراد آشنا، به سرمایه اجتماعی درون گروهی، و روابط میان افراد ناآشنا و عموم مردم به سرمایه اجتماعی برون گروهی یا همان اعتماد تعمیم یافته موسوم شد. اعتماد تعمیم یافته به عنوان مهم‌ترین مؤلفه سرمایه اجتماعی در نظر گرفته می‌شود (دلهی و ولزل^۲، ۲۰۱۲: ۴۹).

معمولاً در هر جامعه‌ای، سطح بالایی از اعتماد در داخل خانواده‌ها وجود دارد. اما تفاوت اساسی جوامع مختلف، میزان اعتماد افراد به افراد ناآشنا (اعتماد تعمیم یافته) است. به اعتقاد فوکویاما (۱۹۹۵: ۴۴۵-۳۱۰) هنگامی که اعتماد به افرادی فراتر از خانواده گسترش و تعمیم نیابد، عرضه سرمایه و عرضه مدیران با تجربه محدود است و این مسئله موجب محدود شدن رشد بنگاه‌ها می‌شود. بر این اساس فوکویاما ایالات متحده، ژاپن و آلمان را جوامعی با اعتماد بالا عنوان می‌کند که قادر هستند بنگاه‌های بزرگ اقتصادی را نه صرفاً براساس پیوندهای خانوادگی، گسترش دهند. در مقابل فرانسه، ایتالیا، چین، جمهوری کره، هنگ کنگ و تایوان را به عنوان جوامعی با اعتماد پایین دسته‌بندی می‌کند که بنگاه‌های اقتصادی عمدتاً توسط خانواده و طوایف اداره می‌شوند. در تحقیقات متعددی تأثیر اعتماد تعمیم یافته به عنوان شاخص اصلی سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه اقتصادی جوامع بررسی و تأیید شده است (افسری، ۱۳۹۰: ۹۷-۶۲).

۲-۳- پیشینه علمی پژوهش‌های انجام شده در داخل کشور

بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی بخش قابل توجهی از ادبیات سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد. ناطق پور و فیروزآبادی در تحقیقی با عنوان «سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران» که با روش توصیفی و پیمایشی انجام شد، نشان دادند که سن، تحصیلات و تعهد دینی از عوامل مهم تأثیرگذار بر سرمایه اجتماعی (اعتماد و مشارکت) هستند (ناطق پور و فیروزآبادی، ۱۳۸۴: ۹۱-۵۹).

در پژوهشی با عنوان «فراتحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی

در ایران»، با روش فراتحلیل به بررسی برخی از پژوهش‌های انجام شده در مورد سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته و به این نتیجه رسید که میزان دین‌داری، سطح تحصیلات، وضعیت طبقاتی و سن افراد از جمله مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی در ایران می‌باشند (سیاهپوش، ۱۳۸۷: ۱۲۴-۹۹).

تحقیق ربانی و طاهری با عنوان «تبیین جامعه‌شناختی میزان دین‌داری و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان» که با روش پیمایشی انجام شد، بر موضوع دین‌داری متمرکز شده، و نتایج آن تأثیر مثبت میزان دین‌داری را بر سرمایه اجتماعی (اعتماد، آگاهی و مشارکت) تأیید می‌کند (ربانی و طاهری، ۱۳۸۷: ۱۲۹-۹۱).

در تحقیق وثوقی و هاشم با عنوان «بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر خلخال (استان اردبیل)» که با روش پیمایشی در مورد اعتماد اجتماعی در شهر خلخال انجام شده، وجود رابطه معنی‌دار متغیرهای سن، احساس امنیت، رضایت از زندگی، و ارزش‌های مشترک با میزان اعتماد اجتماعی مورد تأیید قرار گرفت (وثوقی و هاشم، ۱۳۸۸: ۱۵۳-۱۳۳).

حیدرآبادی در مطالعه مشابه دیگری با عنوان «اعتماد اجتماعی و عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر آن» اعتماد اجتماعی را در میان جوانان ۲۰ تا ۲۹ ساله استان مازندران مورد بررسی قرار داد. بر اساس نتایج این مطالعه، ارتباطات انسانی، جامعه‌پذیری خانوادگی و اعتقادات دینی، عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر اعتماد اجتماعی می‌باشند (حیدرآبادی، ۱۳۸۹: ۶۶-۳۹).

در پژوهش دیگری که توسط کتابی و همکاران با عنوان «سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در مراکز شهرستانهای چهارمحال و بختیاری» و با استفاده از شیوه پیمایشی انجام شد، وجود رابطه مثبت و معنادار ارزش‌های اخلاقی، عملکرد دولت، قانون‌گرایی، دین‌داری، احساس امنیت، و پنداشت از میزان دین‌داری مردم با اعتماد اجتماعی مورد تأیید قرار گرفت (کتابی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۲۲-۹۷).

بر اساس نتایج پژوهش درخشه و ردادی با عنوان «کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن» که با روش توصیفی-تبیینی با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای انجام شد، دین اسلام با تأکید بر اصولی نظیر عدالت، الفت، اخوت و خیرخواهی برای تمام انسان‌ها ضمن تأثیر مثبتی که بر سرمایه اجتماعی دارد، اثرات منفی سرمایه اجتماعی را نیز برطرف می‌کند (درخشه و ردادی، ۱۳۹۰: ۹۴-۷۳).

1. Banfield (1958)
2. Delhey & Welzel (2012)

بر اساس نتایج مطالعه گرلیلی^۴ با عنوان «آمریکای مدنی دیگر، مذهب و سرمایه اجتماعی» در کشورهایی که میزان دین‌داری در سطح پایینی قرار دارد، سرمایه اجتماعی (مشارکت اجتماعی و اعتماد اجتماعی) نیز در سطح پایینی قرارداد (گرلیلی، ۱۹۹۷: ۷۳-۶۸).

نتیجه تحقیق کاندلند^۵ (۲۰۰۰: ۳۷۴-۳۵۵) با عنوان «مذهب و توسعه اجتماعی در جنوب آسیا» نشان داد که ادیان همیشه نمی‌توانند موجب ایجاد سرمایه اجتماعی شوند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۶۱).

یافته‌های پژوهش کریستوفرو^۶ با عنوان «عوامل تعیین کننده سرمایه اجتماعی در یونان در مقایسه با کشورهای اتحادیه اروپا» تأثیر تحصیلات، بیکاری، جنسیت، سن و تأهل را بر سرمایه اجتماعی (اعتماد و مشارکت) تأیید می‌کند (کریستوفرو^۶، ۲۰۰۵: ۲۶-۱). الکساندر^۷ در پژوهشی با عنوان «عوامل تعیین کننده سرمایه اجتماعی: شواهد جدیدی در مورد مذهب، تنوع و تغییر ساختاری» به این نتیجه رسید که تحصیلات، شرکت در مراسم مذهبی، شغل کشاورزی، و بیکاری، عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی هستند (الکساندر، ۲۰۰۷: ۳۶۸-۳۷۷).

نتایج مطالعه پارتس با عنوان «پویایی‌ها و عوامل تعیین کننده سرمایه اجتماعی در اتحادیه اروپا و کشورهای همسایه» نشان داد که تحصیلات و رضایت از دموکراسی بیشترین تأثیر را بر سرمایه اجتماعی (اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها) دارد و علاوه بر آن عواملی نظیر سن، درآمد و داشتن بچه، تأثیر مثبت بر سرمایه اجتماعی و عوامل دیگری شامل اندازه شهر و فردگرایی تأثیر منفی بر سرمایه اجتماعی دارند (پارتس، ۲۰۱۳: ۲۷-۱).

در تحقیقات فوق تأثیر عوامل مختلف و از جمله میزان دین‌داری افراد بر سرمایه اجتماعی در نواحی مختلف ایران و کشورهای دیگر مورد بررسی قرار گرفته است. در تحقیق حاضر می‌خواهیم تأثیر آموزه‌های اسلامی را بر سرمایه اجتماعی مسلمانان کشورهای مختلف جهان با تأکید بر شاخص اعتماد تعمیم یافته بررسی کنیم.

بر اساس نتایج مطالعه افشانی و همکاران با عنوان «رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی در شهر نجف آباد» که با روش پیمایشی انجام شد، بین ابعاد مختلف دین‌داری و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد و ابعاد فکری و مناسکی دین‌داری قوی‌ترین همبستگی مستقیم را با ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی (اعتماد، مشارکت و هنجارهای اجتماعی) دارند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۵۹-۲۸۴).

افسری در پژوهشی با عنوان «سرمایه اجتماعی در اسلام» از روش توصیفی - تحلیلی و از منابع کتابخانه‌ای استفاده کرده است. وی در این پژوهش با بررسی اصول اسلامی مانند وحدت، اخوت، تعاون، مشورت، مصابره و مرابطه^۱، تکافل اجتماعی^۲ و همین‌طور فضایل اخلاقی نظیر صداقت، وفای به عهد، حسن ظن، و خوش‌رویی به این نتیجه می‌رسد که اجرای اصول اخلاقی اسلام در ابعاد گوناگون فردی و اجتماعی تأثیر زیادی بر انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی دارد و مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد (افسری، ۱۳۹۱: ۱۱۸-۱۰۱).

۲-۴- پیشینه علمی پژوهش‌های انجام شده در خارج کشور

نتایج برخی از این پژوهش‌ها نشان دهنده بی‌ارتباط بودن دین و سرمایه اجتماعی و حتی تأثیر منفی دین‌داری بر سرمایه اجتماعی است و نتایج برخی دیگر تأثیر مثبت دین بر سرمایه اجتماعی را تأیید می‌کند. پاتنام^۳ در کتاب «بنای دموکراسی کارآمد: سنت‌های مدنی در ایتالیای مدرن» مسیحیت کلیسای کاتولیک را بنیان ضعیفی برای سرمایه اجتماعی دانسته و معتقد است حضور در کلیسا رابطه معکوسی با شرکت در تشکل‌های مدنی دارد (پاتنام، ۱۹۹۳: ۱۰۹-۱۰۷).

۱. مصابره و مرابطه اموری هستند که در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران از مسلمانان خواسته شده که به آن پایبند باشند. مصابره عبارت است از وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد، یعنی اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد، و مرابطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها، اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد، بلکه همه نیروها و کارها در جمیع شئون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی. (تفسیر المیزان، جلد ۴، ۱۵۶).

۲. تکافل اجتماعی آن است که افراد جامعه همدیگر را ضمانت و پشتیبانی نمایند، چه به صورت فردی یا جمعی، تا اینکه فرد انسانی در پناه کفالت و حمایت جامعه زندگی کند.

3. Putnam (1993)

4. Greeley (1997)

5. Candland (2000)

6. Christoforou (2005)

7. Alexander (2007)

۳. مبانی نظری

به نظر پاتنام سرمایه اجتماعی عبارت است از «ویژگی‌هایی از سازمان اجتماعی نظیر اعتماد، هنجارها و شبکه‌های اجتماعی که با افزایش همکاری میان افراد، کارایی جامعه را افزایش می‌دهد». از این رو او معتقد است که افزایش سرمایه اجتماعی موجب افزایش کارایی سیاسی و اقتصادی جامعه می‌شود (پاتنام، ۱۹۹۳: ۱۶۷). جوامعی که میزان سرمایه اجتماعی (اعتماد تعمیم یافته و مشارکت اجتماعی) در آنها در سطح بالایی قرار دارد، به سطوح بالاتری از رشد اقتصادی دست می‌یابند (کریستوفرو، ۲۰۰۵: ۵). در مورد ثبات یا تغییرپذیری سرمایه اجتماعی نظرات گوناگونی وجود دارد. دیدگاه مبتنی بر ثبات عقاید و ارزش‌های فرهنگی در بسیاری از آثار و تحقیقات انجام شده در مورد سرمایه اجتماعی وجود دارد. به عنوان نمونه گایسو^۱ و همکاران (۲۰۰۸: ۳۲۰-۳۹۵) شواهدی مبتنی بر ریشه‌های عمیق تاریخی اعتماد در میان نواحی اروپا و آفریقا ارائه می‌دهند. البته عقاید به طور کل بدون تغییر نمی‌مانند. به عنوان مثال نتایج مطالعه پاتنام (۲۰۰۰) و همین‌طور نتایج مطالعه انگلهارت و ولزل^۲ (۲۰۰۵) نشان دهنده وقوع تغییراتی در ارزش‌های فرهنگی و سرمایه اجتماعی در کشورها است. بنابراین در مجموع می‌توان نتیجه‌گیری کرد که سرمایه اجتماعی دارای یک جزء ثابت است که از یک نسل به نسل بعدی منتقل می‌شود و علاوه بر آن دارای یک جزء متغیر است که در اثر تغییرات محیطی و مسائل مختلف اجتماعی و تاریخی، تغییر می‌نماید (آلگان و کاهوک^۳، ۲۰۱۰: ۲۰۹۲-۲۰۶۰).

بسیاری از دانشمندان بر اهمیت فراوان مذهب در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی تأکید کرده‌اند. وبر^۴ (۱۹۰۵) معتقد است که اعتقادات مذهبی می‌تواند از طریق تشویق ارزش‌ها و صفاتی همچون صداقت موجب افزایش اعتماد شود و عملکرد اقتصادی جامعه را بهبود دهد (مکلیری و بارو^۵، ۲۰۰۶: ۵۲). ایوانز^۶ و همکاران معتقدند که فعالیت‌ها و مناسک دینی با بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تأثیر فراوانی دارد (ایوانز و همکاران، ۱۹۹۵: ۱۹۹). کلمن^۷ معتقد است که هنجارهای اجتماعی عمدتاً از مذهب سرچشمه

می‌گیرد و موجب افزایش سرمایه اجتماعی می‌شود (کلمن، ۱۹۸۸: ۱۰۵-۱۰۱). کاندلند معتقد است که دین از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی، افزایش ارتباط با سایر هموعان، و گسترش ارزش‌هایی نظیر وظیفه‌شناسی، احترام به دیگران، صداقت و هنجارهای همستگی، مبنایی برای سرمایه اجتماعی می‌باشد (کاندلند، ۲۰۰۰: ۳۶۱). به اعتقاد فوکویاما مذاهب با ترویج ارزش‌هایی مثل مشارکت، صداقت، اعتماد و ایثار موجب ایجاد سرمایه اجتماعی فراوانی در بین پیروان خود می‌شوند (فوکویاما، ۱۹۹۹). گیدنز (۱۳۸۰) هم معتقد است که باورهای مذهبی با ایجاد چارچوبی برای تبیین رویدادها و موقعیت‌ها، زمینه افزایش اعتماد را در افراد فراهم می‌سازند (افشانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۶۵-۲۶۴).

به عقیده درخشه و ردادی (۱۳۹۰: ۹۴-۷۳) و افسری (۱۳۹۱: ۱۱۸-۱۰۱) اصول اخلاق فردی و اجتماعی اسلام تأثیر زیادی بر سرمایه اجتماعی دارد. خلاصه نظرات فوق این است که مذهب از سه طریق بر سرمایه اجتماعی تأثیر می‌گذارد: ۱. اعتقادات مذهبی ۲. ارزش‌ها، هنجارها و به طور کلی اصول اخلاقی ۳. مناسک و مراسم مذهبی. درباره طریقه اثرگذاری مذهب بر سرمایه اجتماعی هر یک از صاحب نظران بر برخی از سه مورد فوق تأکید می‌کنند.

۳-۱- تأثیر آموزه‌های اسلامی بر سرمایه اجتماعی

دین مجموعه‌ای وحیانی و عقلانی است از عقاید، اخلاق و مقررات (احکام) که نظر به اداره زندگی فردی و اجتماعی انسان دارند. آموزه‌های دینی در بخش اعتقادی، مسائل مربوط به صفات خدا، توحید، نبوت، وحی و معاد را می‌کاود. در بخش اخلاق، شامل تعلیمی است که در پی کسب فضائل و رفع رذائل اخلاقی‌اند، و واپسین بخش آن، ویژه مناسک و اعمال و احکام است؛ یعنی مقررات دینی که رفتار انسان با خود، خدا و اجتماع را به بررسی می‌گذارد. رابطه نزدیک و پیچیده‌ای میان اعتقادات دینی با اعمال و اخلاق دینی وجود دارد. برای مثال همان‌طور که اعتقاد به خدا زمینه اعمال و اخلاق دینی را فراهم می‌کند و می‌تواند به اعمال و اخلاقیات ما رنگ و بویی دیگر عطا کند، عمل عبادت هم می‌تواند اعتقادات ما را قوی‌تر کند.

اسلام بر اساس چارچوب اعتقادی و مناسکی خود، اصول اخلاقی نظیر وحدت، اخوت، تعاون، مشورت، مصابره و مربوطه، تکافل اجتماعی که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند و همین‌طور فضایل اخلاقی (اخلاق فردی) نظیر

1. Guiso et al. (2008)
2. Inglehart & Welzel (2005)
3. Algan & Cahuc (2010)
4. Weber (1905)
5. McCleary & Barro (2006)
6. Evans et al. (1995)
7. Coleman (1988)

می‌کند و تنها درست کاری و پرهیزکاری را به عنوان ارزش و دلیل برتری انسان‌ها معرفی می‌کند. همچنین بنا بر آیه ۱۰ سوره حجرات^۴ اسلام محبت و برادری را جایگزین تعصب و قوم‌گرایی می‌کند.

همچنین در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران^۵ خداوند از مسلمانان می‌خواهد تا با چنگ زدن به ریسمان الهی با هم متحد شوند (اصل وحدت). در این آیه خداوند الفت و نزدیکی قلب‌های مسلمانان و رابطه برادری میان آنها را نعمتی الهی بر شمرده که در نتیجه ایمان مسلمانان به وجود آمده است (طباطبایی، ۱۳۴۵، ج ۳: ۵۷۶-۵۷۲). هیچ عامل دیگری به جز دین اسلام نمی‌تواند این میزان از الفت و برادری را در میان انسان‌ها ایجاد کند. در آیه ۶۳ سوره انفال آمده است: «و میان دل‌هایشان الفت انداخت که اگر آنچه در روی زمین است همه را خرج می‌کردی نمی‌توانستی میان دل‌هایشان الفت برقرار کنی ولی خدا بود که میان آنان الفت انداخت، چرا که او توانای حکیم است».

بنابراین اصول وحدت و اخوت، و منع تبعیض و تعصب قومی و نژادی که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند، تأثیر عمده‌ای بر اعتماد میان افراد جامعه دارد و اعتمادی که با اجرای این اصول در جامعه ایجاد می‌شود، اعتمادی در سطح بالا و همراه با برادری و الفت است و محدود به افراد یک گروه، یک شهر، یک قومیت، یا یک زبان و نژاد نیست و اعتمادی میان تمام افراد امت اسلامی و یک اعتماد تعمیم یافته به معنای واقعی است (افسری، ۱۳۹۱: ۱۱۲-۱۱۰).

پ- تأثیر اعتقادات اسلامی بر سرمایه اجتماعی

علاوه بر جنبه اخلاقی، جنبه اعتقادی اسلام نیز بر اعتماد میان افراد مؤثر است. دین اسلام، عقاید عمیق و معیارهای مشترکی را در انسان‌ها ایجاد می‌کند. این عقاید عمیق و مشترک، عامل ایجاد وحدت و همگرایی میان افراد است که موجب بهبود روابط و افزایش اعتماد آنها به هم می‌شود.

نکته بسیار مهم در تحلیل‌های فوق این است که همان‌طور که علامه طباطبائی در تفسیر المیزان (ج ۴: ۱۶۵-۱۴۸) توضیح می‌دهد، اسلام تأکید خاصی بر اصول اخلاقی و مسائل اجتماعی دارد و تأثیر فوق‌العاده اسلام بر سرمایه اجتماعی منوط به این است که مسلمانان با داشتن اعتقاد و معرفتی عمیق به اسلام، این اصول اخلاقی و اجتماعی را در زندگی

صداقت، وفای به عهد، حسن ظن، خوشرویی و ... را در جامعه رواج می‌دهد.

الف- تأثیر فضایل اخلاقی (اخلاق فردی) بر سرمایه اجتماعی

روابط میان انسان‌ها به شدت به قراردادهای، پیمان‌ها و تعهداتی وابسته است که کنش‌گران اجتماعی نسبت به یکدیگر دارند. بنابراین وفای به عهد و پیمان از عوامل مؤثر بر تقویت اعتماد در روابط میان افراد است. علاوه بر آن، امانت‌داری، اخلاص، صداقت، تقوا، و پرهیز از تجاوز، اذیت و رساندن ضرر به دیگران از اصول مورد تأکید در اخلاق اسلامی هستند که تأثیر بسزایی در ایجاد اعتماد میان افراد و گروه‌ها دارند (فصیحی، ۱۳۸۶: ۷۹-۱۰۰).

یکی دیگر از فضایل اخلاقی مورد تأکید اسلام، حسن ظن است. مسلمانان ضمن اینکه باید ریسک رفتارهای مختلف دیگران را مد نظر قرار می‌دهند، اما باید نسبت به دیگران حسن ظن داشته باشند و این حسن ظن که نسبت به تمامی مسلمانان از اقوام و زبان‌های مختلف است، می‌تواند عامل مهمی در ایجاد اعتماد میان افراد در جامعه اسلامی باشد. در آیه ۶۱ سوره توبه^۱ از ایمان به خدا و اعتماد به مومنان به عنوان عنوان دو ویژگی پیامبر اکرم (ص) نام برده شده است. همچنین تحریم بدگویی، غیبت، تهمت و سایر رذایل اخلاقی در جامعه اسلامی موجب افزایش صمیمیت در میان افراد شده و سطح بالایی از اعتماد را ایجاد می‌کند. به عنوان نمونه می‌توان به آیات ۱۱ و ۱۲ سوره حجرات اشاره کرد که در آن مسلمانان از مسخره کردن، دادن القاب زشت، سوء ظن، تجسس و غیبت کردن که همگی تأثیر منفی بر روابط میان آنها دارد، نهی شده‌اند.

ب- تأثیر اخلاق اجتماعی بر سرمایه اجتماعی

یکی از عوامل کاهش اعتماد در میان مردم یک جامعه تفاوت‌های قومی و زبانی است (زک و نک^۲، ۲۰۰۱: ۳۱۴). تعصبات قومی، نژادی و زبانی، اعتماد را در میان افرادی که نژاد یا زبان متفاوتی دارند، کاهش می‌دهد. بر اساس آیه ۱۳ سوره حجرات^۳، اسلام هر گونه قوم‌گرایی و نژادگرایی را منع

۱. «وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُلْ أُذُنٌ خَيْرٌ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ»

2. Zak & Knack (2001)

۳. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ»

۴. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ»

۵. «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ»

در برخی از تحقیقات وجود ارتباط مثبت و قوی بین تحصیلات و سرمایه اجتماعی نتیجه‌گیری شده است. مدرسه و دانشگاه نقش مهمی در ایجاد هنجارها و پیوندهای اجتماعی دارد. با افزایش تحصیلات انتظار می‌رود که فرد شبکه روابط خود را گسترش داده، بیشتر در زندگی انجمنی وارد شده و بیشتر به دیگران اعتماد کند (شارع‌پور، ۱۳۸۵: ۸۰-۷۴). همچنین فعالیت در گروه‌ها و سازمان‌های داوطلبانه (فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی) تجربه همکاری با دیگران را در افراد افزایش می‌دهد و زمینه تقویت اعتماد تعمیم یافته را فراهم می‌کند (دلپی و ولزل، ۲۰۱۲: ۵۵).

عامل مؤثر دیگر بر سرمایه اجتماعی، همگنی قومی و زبانی است. هر چه اقوام و زبان‌ها در یک جامعه بیشتر و گسترده‌تر باشد، همگنی قومی و زبانی در آن کمتر است. هر قدر جامعه‌ای از لحاظ قومی و زبانی همگن‌تر باشد، تشابه بیشتری بین افراد وجود دارد و فاصله اجتماعی میان افراد کمتر است و این می‌تواند زمینه‌ای را برای افزایش اعتماد و روابط گسترده‌تر در جامعه فراهم سازد (زک و نک، ۲۰۰۱: ۳۱۴). یکی دیگر از عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی گرایش افراد به یک گروه یا اجتماع محلی است که مربوط به اثرات منفی سرمایه اجتماعی درون گروهی می‌باشد. گرایش زیاد افراد به یک گروه یا اجتماع محلی می‌تواند زمینه ساز کاهش کمی و کیفی روابط آنها با افراد خارج از محدوده گروه یا اجتماع محلی باشد و از این طریق سرمایه اجتماعی را در کل جامعه کاهش می‌دهد (استول^۱، ۱۹۹۸: ۵۰۱).

۴. معرفی و برآورد الگوی پژوهش

در این بخش با به کارگیری یک الگوی رگرسیون خطی تأثیر شاخص‌های دینی بر سرمایه اجتماعی مسلمانان بررسی می‌شود. برای این منظور شاخص‌های مختلفی با استفاده از نتایج پیمایش جهانی ارزش‌ها^۲ (۲۰۱۴) برای مسلمانان کشورهای مختلف محاسبه می‌گردد.

۴-۱- داده‌ها و شاخص‌ها

پیمایش جهانی ارزش‌ها، پیمایشی در مورد ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی مردم کشورهای مختلف جهان است. این پیمایش از طریق تکمیل پرسش‌نامه در ۶ دوره متوالی از سال ۱۹۸۱ میلادی در برخی از کشورهای جهان انجام شده است. موج اول

خود پیاده نمایند. هر چند که جنبه‌های سه‌گانه اعتقادی، مناسکی و اخلاقی اسلام با هم و مکمل هم هستند، ولی جنبه اخلاقی اسلام نمود بیرونی آن در اجتماع و روابط میان افراد است. از امام صادق (ع) روایت شده که فرمودند: «به طول رکوع و سجود شخص ننگرید، زیرا به آن عادت کرده و اگر ترک کند به خاطر آن وحشت می‌کند، بلکه به راستی گفتار و امانت داری او بنگرید.» (کلینی، ۱۳۷۰، ج ۲، ۱۰۵). بر اساس این حدیث اگر چه اعمال و مناسک مذهبی جایگاه ویژه‌ای در اسلام دارد، اما معیار تشخیص خوبی انسان‌ها از نظر اسلام، انجام اعمال و شرکت در مناسک دینی نیست، بلکه رعایت اصول اخلاقی نظیر صداقت و امانت داری است.

ت- تأثیر مناسک اسلامی بر سرمایه اجتماعی

اگر جنبه‌های ظاهری اسلام مانند شرکت در مراسم مذهبی در یک مسلمان با اعتقادات عمیق و اخلاق اسلامی همراه باشد، این جنبه‌های ظاهری، اعتقادی و اخلاقی اسلام در کنار هم می‌تواند زمینه ساز بهبود وضعیت سرمایه اجتماعی در جامعه باشد. اما اگر این جنبه‌های ظاهری اسلام همراه با اعتقادات عمیق نباشد و در رفتارها و روابط اجتماعی افراد نمودی نداشته باشد، بر جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی و به طور خاص بر سرمایه اجتماعی اثرگذار نخواهد بود و حتی ممکن است در مواردی موجب افزایش اختلافات و کاهش سرمایه اجتماعی شود.

با توجه به اینکه هر یک از دو حالت مذکور در جوامع مختلف، امکان پذیر است، به طور کلی تأثیر جنبه ظاهری (مناسکی) اسلام بر سرمایه اجتماعی جوامع مسلمان مبهم است و نمی‌توان انتظار داشت که این جنبه اسلام در هر شرایطی تأثیر مثبت بر سرمایه اجتماعی داشته باشد، اما انتظار می‌رود که جنبه‌های اعتقادی و اخلاقی دین اسلام تأثیر مثبتی بر سرمایه اجتماعی داشته باشند.

۳-۲- سایر عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی

علاوه بر دین، عوامل مختلف دیگری هم می‌تواند بر سرمایه اجتماعی مؤثر باشد. از جمله می‌توان به تاریخ و فرهنگ، ساختار اجتماعی، تبعیض و نابرابری‌های اقتصادی و ساختار طبقاتی، نحوه تعامل سازمان‌های دولتی با مردم، شرایط بازار کار، میزان فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی، طراحی شهری و سیستم حمل و نقل، نوع روابط موجود در داخل خانواده‌ها، تحصیلات، سن، منزلت اجتماعی افراد، همگنی قومی و زبانی، و ... اشاره کرد (افسری، ۱۳۹۰: ۳۲-۲۹).

1. Stolle (1998)

2. World Values Survey (2014)

۱. شرکت در مراسم مذهبی: با توجه به اینکه مناسک و مراسم مذهبی در اغلب موارد به صورت روزمره در بسیاری از کشورهای اسلامی انجام می‌شود و به صورت هنجار اجتماعی در آمده است، این امکان وجود دارد که برخی از مسلمانان با وجود ضعف در جنبه‌های اعتقادی و اخلاقی در مناسک و مراسم مذهبی شرکت کنند. بنابراین این شاخص را به عنوان یکی از شاخص‌های ظاهری اسلام در نظر می‌گیریم.

۲. مهم دانستن خدا در زندگی: با توجه به شرایط حاکم بر جوامع مسلمانان که در مورد شاخص قبل توضیح داده شد، ممکن است برخی از مسلمانان مواردی نظیر خدا و مذهب را به صورت ظاهری مهم بدانند، اما در عین حال چندان از اعتقادات قوی و اخلاق اسلامی برخوردار نباشند. در این شرایط افرادی خدا را در زندگی مهم می‌دانند که به مناسک و اعمال دینی پایبند هستند. بنابراین این شاخص را هم از شاخص‌های ظاهری اسلام در نظر می‌گیریم.

- شاخص‌های اخلاقی اسلام شامل سه شاخص است:

۱. اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی: این شاخص بیان‌گر عملکرد مطلوب متولیان مساجد و اماکن مذهبی، صداقت و خلوص مسلمانان و نمادی از رعایت اصول اخلاقی در میان مسلمانان می‌باشد و از این رو آن را یکی از شاخص‌های اخلاقی اسلام در نظر می‌گیریم.

۲. قبیح دانستن رشوه گرفتن: این شاخص بیانگر درست کاری مسلمانان و از شاخص‌های اخلاقی اسلام می‌باشد.

۳. مهم دانستن کمک به دیگران: این شاخص بیان‌گر خیرخواهی و تعاون مسلمانان و از شاخص‌های اخلاقی اسلام می‌باشد.

۴-۱-۳- سایر شاخص‌ها

شاخص فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی را به صورت میانگین نسبت تعداد مسلمانانی از هر کشور که در هر یک از گروه‌ها و سازمان‌های زیر، فعالیت داوطلبانه انجام می‌دهند، در نظر می‌گیریم: ۱- سازمان‌های مذهبی ۲- گروه‌های ورزشی یا سرگرمی ۳- گروه‌های هنر، موسیقی و آموزشی ۴- اتحادیه‌های کارگری ۵- احزاب سیاسی ۶- سازمان‌های محیط زیست، ۷- انجمن‌ها و سازمان‌های حرفه‌ای، ۸- سازمان‌های خیریه و بشردوستانه. شاخص‌های تحصیلات دانشگاهی و گرایش افراد به اجتماع محلی هم از پاسخ پرسش‌هایی از پیمایش مذکور برای مسلمانان هر کشور محاسبه می‌شود.

شاخص همگنی قومی نیز با استفاده از نتایج پیمایش جهانی

این پیمایش در سال‌های ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۴، موج دوم در سال‌های ۱۹۹۰ و ۱۹۹۱، موج سوم در سال‌های ۱۹۹۵ تا ۱۹۹۸، موج چهارم در سال‌های ۱۹۹۹ تا ۲۰۰۴، موج پنجم در سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۰۸، و موج ششم آن در سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۴ انجام شد (پیمایش جهانی ارزش‌ها، ۲۰۱۴).

داده‌های این پژوهش از نتایج پیمایش جهانی ارزش‌ها (۲۰۱۴) در مورد ۴۰ کشور^۱ ایران، الجزایر، آذربایجان، قبرس، فلسطین، غنا، هند، عراق، قزاقستان، اردن، قرقیزستان، لبنان، مالزی، مراکش، نیجریه، سنگاپور، تونس، ترکیه، ازبکستان، یمن، بحرین، کویت، لیبی، پاکستان، قطر، مصر، بلغارستان، اتیوپی، اندونزی، مالی، رواندا، بورکینافاسو، بنگلادش، بوسنی، عربستان، اوگاندا، مقدونیه، تانزانیا، مونتنگرو و آلبانی به دست می‌آید و تمام شاخص‌ها بر اساس این داده‌ها محاسبه می‌شود.

۴-۱-۱- شاخص اعتماد تعمیم یافته

اعتماد تعمیم یافته مهم‌ترین مؤلفه سرمایه اجتماعی است که در این تحقیق دو شاخص برای آن محاسبه می‌شود. در پیمایش جهانی ارزش‌ها از هر فرد این پرسش مطرح می‌شود: «آیا به طور کلی اکثر مردم را قابل اعتماد می‌دانید؟» در بسیاری از پیمایش‌ها و مطالعه‌های صورت گرفته، از این پرسش برای سنجش اعتماد تعمیم یافته استفاده می‌شود (بجرنسکاو^۲، ۲۰۰۶: ۶). در این پژوهش، نسبت تعداد مسلمانانی از هر کشور که به این پرسش، پاسخ مثبت داده‌اند، به عنوان شاخص اول اعتماد تعمیم یافته مسلمانان آن کشور در نظر گرفته می‌شود. شاخص دوم اعتماد تعمیم یافته نیز از پاسخ پرسش دیگری در مورد میزان اعتماد به افراد ناآشنا (افرادی که برای اولین بار ملاقات می‌شوند) برای مسلمانان هر کشور محاسبه می‌شود.

۴-۱-۲- شاخص‌های آموزه‌های اسلامی

در این پژوهش با توجه به جنبه‌های اعتقادی، مناسکی و اخلاقی دین اسلام، شاخص‌های گوناگونی به عنوان شاخص‌های آموزه‌های اسلامی تعریف و محاسبه می‌شود:

- شاخص آموزه‌های اعتقادی اسلام از پاسخ پرسشی در مورد اعتقاد به خدا به دست می‌آید.

- شاخص‌های ظاهری اسلام شامل دو شاخص است:

۱. دلیل انتخاب این کشورها این است که حداقل ۱۰ درصد پاسخ دهندگان به پرسش‌های پیمایش مذکور در این کشورها مسلمان بوده‌اند.

2. Bjørnskov (2006)

قومی، SP شاخص فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی، CO شاخص گرایش افراد به اجتماع محلی، و b_1 عرض از مبدأ است. معادله (۱) را با استفاده از روش حداقل مربعات معمولی (OLS) در حالت‌های مختلف برآورد می‌کنیم. در این معادله تمام شاخص‌های تعریف شده به صورت نمادین نشان داده شده است، اما در هر برآورد با توجه به محدودیت داده‌ها تنها برخی از شاخص‌ها را وارد معادله می‌کنیم.

در جدول ۱ نتایج دو برآورد ارائه شده که متغیر وابسته در آنها شاخص اول اعتماد تعمیم یافته می‌باشد. بر اساس نتایج دو برآورد ارائه شده در این جدول، شاخص مهم دانستن خدا در زندگی تأثیر منفی بر اعتماد تعمیم یافته دارد، هر چند که این تأثیر معنادار نمی‌باشد. همچنین شرکت در مراسم مذهبی تأثیر منفی معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد. اما در عوض شاخص‌های اخلاقی اسلام شامل اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی، و قبیح دانستن رشوه گرفتن تأثیر مثبت معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارند.

تحصیلات دانشگاهی در برآورد اول تأثیر مثبت معناداری بر اعتماد تعمیم یافته نشان می‌دهد، اما در برآورد دوم تأثیر مثبت آن بر اعتماد تعمیم یافته معنادار نمی‌باشد. همگنی قومی برخلاف انتظار، تأثیر منفی بر اعتماد تعمیم یافته دارد، هر چند که این تأثیر معنادار نمی‌باشد.

بر اساس نتایج برآورد (۱) در جدول ۱، یک درصد افزایش در شاخص‌های اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی، قبیح دانستن رشوه گرفتن و تحصیلات دانشگاهی، شاخص اول اعتماد تعمیم یافته را به ترتیب $0/36$ ، $0/35$ و $0/36$ درصد افزایش، و بر اساس نتایج برآورد (۲) یک درصد افزایش در شاخص شرکت در مراسم مذهبی، شاخص اول اعتماد تعمیم یافته را $0/35$ درصد کاهش می‌دهد.

در جدول ۲ نتایج برآورد دیگری ارائه شده که متغیر وابسته در آن شاخص دوم اعتماد تعمیم یافته می‌باشد و بر اساس نتایج آن همانند برآوردهای ارائه شده در جدول ۱ شاخص مهم دانستن خدا در زندگی تأثیر منفی بر اعتماد تعمیم یافته دارد، هر چند که این تأثیر معنادار نمی‌باشد. همچنین شاخص‌های اعتقادات اسلامی، فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی، و دو شاخص از شاخص‌های اخلاقی اسلام یعنی اعتماد به مساجد، و مهم دانستن کمک به دیگران همگی تأثیر مثبت معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارند. علاوه بر این همان طور که انتظار داشتیم گرایش افراد به اجتماع محلی تأثیر منفی بر اعتماد تعمیم یافته دارد، هر چند که این تأثیر معنادار نمی‌باشد.

ارزش‌ها (۲۰۱۴) و بر اساس اقوام موجود در هر کشور و درصد افرادی که از هر قوم هستند، تعریف و محاسبه می‌شود. همان طور که مکلیری و بارو این شاخص را محاسبه کرده‌اند، در این تحقیق هم شاخص همگنی قومی را به صورت مجموع مربعات درصد افراد متعلق به اقوام مختلف در هر کشور که در پیمایش مذکور شرکت کرده‌اند، در نظر می‌گیریم. هر قدر این مقدار بزرگ‌تر باشد، همگنی قومی در جامعه بیشتر است و این مسئله می‌تواند زمینه‌ای برای سرمایه اجتماعی بیشتر باشد (مکلیری و بارو، ۲۰۰۶: ۶۲).

۴-۲- فرضیه‌های پژوهش

بر اساس شاخص‌های تعریف شده و چارچوب نظری ارائه شده، فرضیه‌های تحقیق به صورت زیر می‌باشد:

۱. اعتقادات اسلامی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.
۲. شاخص‌های اخلاقی اسلام شامل اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی، قبیح دانستن رشوه گرفتن، و مهم دانستن کمک به دیگران تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.
۳. شاخص‌های ظاهری اسلام شامل شرکت در مراسم مذهبی و مهم دانستن خدا در زندگی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته ندارد.
۴. فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.
۵. همگنی قومی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.
۶. گرایش افراد به اجتماع محلی تأثیر منفی و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.
۷. تحصیلات دانشگاهی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارد.

۴-۳- معرفی و برآورد الگوی پژوهش

برای آزمون فرضیه‌های تحقیق یک الگوی رگرسیون خطی به صورت زیر در نظر می‌گیریم:

(۱)

$$TG = b_1 + b_2 RE1 + b_3 RE2 + b_4 RE3 + b_5 RE4 + b_6 HC + b_7 HO + b_8 SP + b_9 CO$$

که در آن TG اعتماد تعمیم یافته، RE1، RE2، RE3 و RE4 تعدادی از شاخص‌های آموزه‌های اسلامی که وارد الگو شده‌اند، HC تحصیلات دانشگاهی، HO شاخص همگنی

جدول ۲. نتایج برآورد الگو شامل شاخص دوم اعتماد

تعمیم یافته

متغیر وابسته: شاخص دوم اعتماد تعمیم یافته		متغیر توضیحی و آماره‌ها
ضریب	انحراف معیار	
-۰/۳۹۹۰	۰/۳۵۶۹	مهم دانستن خدا در زندگی
۱/۰۰۴۱**	۰/۱۲۸۷	اعتقادات اسلامی
۱/۹۱۴۰**	۰/۳۴۹۵	فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی
۱/۰۳۰۱**	۰/۱۵۸۷	مهم دانستن کمک به دیگران
۰/۹۶۹۹*	۰/۰۳۱۲	اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی
-۰/۴۵۹۵	۰/۲۱۱۵	گرایش افراد به اجتماع محلی
-۱/۴۱۹۴**	۰/۱۷۷۰	عرض از مبدأ
۰/۹۸۹۴		ضریب تعیین (R^2)
۰/۹۵۷۹		ضریب تعیین تطبیق یافته
۳۱/۳۶۱۶ (۰/۰۳۱۲۲)		آماره F کل الگو (احتمال آماره F)
۲/۰۳۸۱		آماره دوربین-واتسون

* معنادار با احتمال کمتر از ۰/۰۵، ** معنادار با احتمال کمتر از ۰/۰۱
 مأخذ: یافته‌های پژوهش

۵. بحث و نتیجه گیری

سرمایه اجتماعی از اهمیت زیادی در رشد و توسعه اقتصادی جوامع برخوردار است و از سوی دیگر آموزه‌های اسلامی نقش مهمی در ایجاد و افزایش سرمایه اجتماعی در جوامع اسلامی دارد. از این رو این پژوهش نقش آموزه‌های اسلامی را بر توسعه اقتصادی جوامع اسلامی از طریق تأثیری که این آموزه‌ها بر سرمایه اجتماعی دارد، برجسته می‌کند. هدف این پژوهش، بررسی تأثیر آموزه‌های ظاهری (مناسکی)، اعتقادی و اخلاقی اسلام بر سرمایه اجتماعی (اعتماد تعمیم یافته) بوده و نتایج زیر به دست آمد:

۱- شاخص‌های ظاهری اسلام (شرکت در مراسم مذهبی و مهم دانستن خدا در زندگی) تأثیری منفی بر سرمایه اجتماعی (اعتماد تعمیم یافته) مسلمانان نشان می‌دهد، اگر چه این تأثیر در مورد شاخص شرکت در مراسم مذهبی معنادار است و در مورد شاخص مهم دانستن خدا در زندگی معنادار نمی‌باشد. در توجیه این نتیجه باید گفت اگر چه ظواهر و مناسک دینی خود عامل مهمی برای تعمیق اعتقادات و گسترش اخلاق اسلامی

یک درصد افزایش در شاخص‌های اعتقادات اسلامی، فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی، مهم دانستن کمک به دیگران، و اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی، شاخص دوم اعتماد تعمیم یافته را به ترتیب به میزان ۱، ۱/۹۱، ۱/۰۳، و ۰/۹۷ درصد افزایش می‌دهد. بنابراین در میان همه عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی، بیشترین تأثیر مربوط به فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی است. در مجموع به جز دو فرضیه مربوط به همگنی قومی و گرایش افراد به اجتماع محلی (فرضیه‌های ۵ و ۶)، سایر فرضیه‌های پژوهش (فرضیه‌های ۱، ۲، ۳، ۴ و ۷) مورد تأیید قرار می‌گیرد.

جدول ۱. نتایج برآورد الگو شامل شاخص اول اعتماد

تعمیم یافته

متغیر وابسته: شاخص اول اعتماد تعمیم یافته	برآورد (۱)		برآورد (۲)		متغیر توضیحی و آماره‌ها
	ضریب	انحراف معیار	ضریب	انحراف معیار	
	-۰/۲۵۳۴	۰/۱۴۳۲	-۰/۰۵۷۸	۰/۱۷۲۲	مهم دانستن خدا در زندگی
	-۰/۳۵۱۴**		-۰/۱۳۵۰		شرکت در مراسم مذهبی
	۰/۳۵۹۱**	۰/۱۷۰۶	۰/۴۷۵۵*	۰/۱۲۳۳	اعتماد به مساجد و اماکن مذهبی
	۰/۳۵۰۵**	۰/۱۴۰۸	۰/۲۳۰۳**	۰/۱۱۲۰	قیح دانستن رشوه گرفتن
	۰/۳۶۵۸*	۰/۱۳۰۶	۰/۱۹۰۲	۰/۱۴۴۳	تحصیلات دانشگاهی
	-۰/۲۰۳۲	۰/۱۱۱۴	-۰/۲۰۶۳	۰/۱۰۸۳	همگنی قومی
	۰/۱۳۳۰	۰/۱۶۷۳	۰/۱۶۸۱	۰/۱۱۲۸	عرض از مبدأ
	۰/۳۷۷۵		۰/۴۳۸۶		ضریب تعیین (R^2)
	۰/۳۰۵۱		۰/۳۵۶۵		ضریب تعیین تطبیق یافته
	۵/۲۱۵۰ (۰/۰۰۰۷۹)		۵/۳۳۸۹ (۰/۰۰۰۳۸)		آماره F کل الگو (احتمال آماره F)
	۱/۸۷۷۵		۱/۶۵۷۹		آماره دوربین-واتسون

* معنادار با احتمال کمتر از ۰/۰۵، ** معنادار با احتمال کمتر از ۰/۰۱
 مأخذ: یافته‌های پژوهش

اعتقادی و اخلاقی اسلام تأثیر مثبت و معناداری بر سرمایه اجتماعی (اعتماد تعمیم یافته) مسلمانان دارد.

۳- فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی و تحصیلات دانشگاهی تأثیر مثبت و معناداری بر اعتماد تعمیم یافته دارند و در میان عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی، بیشترین تأثیر مربوط به فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی است.

۴- با توجه به نتایج پژوهش، برای افزایش سرمایه اجتماعی مسلمانان موارد زیر پیشنهاد می‌شود:

- برنامه‌ریزی برای تعمیق عقاید اسلامی و افزایش آگاهی و معرفت دینی و گسترش اخلاق اسلامی در میان مسلمانان
- تأکید بیشتر برنامه‌ریزی‌های مذهبی بر اعتقادات و اخلاق اسلامی در کنار ظواهر و مناسک دینی
- برنامه‌ریزی و زمینه‌سازی برای گسترش فعالیت‌های داوطلبانه اجتماعی.

است، اما شرایط بسیاری از جوامع مسلمانان به گونه‌ای است که ظواهر و مناسک دینی در بسیاری از موارد به هنجارهای عمومی و عادت‌های فردی تبدیل شده و ممکن است برخی از مسلمانان که در مناسک دینی به صورت مداوم شرکت می‌کنند و ظواهر دینی را مراعات می‌نمایند، در جنبه‌های اعتقادی و اخلاقی اسلام ضعیف باشند. ممکن است برخی افراد برای دست یابی به موقعیت اجتماعی و منافع فردی، از روی ریا به ظواهر دینی مقید باشند یا بدون داشتن اعتقاد و معرفت کامل و فقط به خاطر رعایت هنجارهای اجتماعی این‌چنین باشند و در نتیجه جنبه ظاهری (مناسکی) اسلام در این شرایط تأثیر مثبتی بر سرمایه اجتماعی (اعتماد تعمیم یافته) مسلمانان ندارد و نتایج تحلیل رگرسیون هم موید این فرضیه است.

۲- آنچه که در مورد اثر گذاری دین اسلام بر سرمایه اجتماعی اهمیت فوق العاده‌ای دارد، جنبه‌های اعتقادی و اخلاقی دین اسلام است. نتایج تحقیق حاضر نشان می‌دهد که آموزه‌های

منابع

میزان دین داری و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان". *مجله علوم اجتماعی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد)*، دوره ۵، شماره ۲، ۹۱-۱۲۹.

سیاهپوش، امیر (۱۳۸۷). "فرا تحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران". *فصلنامه راهبرد فرهنگ*، دوره ۱، شماره ۳، ۹۹-۱۲۴.

سید نورانی، سید محمدرضا؛ سجادی، معصومه سادات؛ فروزان، فائزه و جهانگرد فاطمه (۱۳۹۴). "بررسی نقش آموزش در ایجاد سرمایه اجتماعی در ایران (۱۳۶۰-۱۳۹۰)". *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، سال پنجم، شماره ۲۰، ۳۱-۴۴.

شارع پور، محمود (۱۳۸۵). "سرمایه اجتماعی: مفهوم سازی، سنجش و دلالت‌های سیاست‌گذاری اجتماعی". *مازندران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی*.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۴۵). "ترجمه تفسیر المیزان". گروهی از مترجمان. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ اول.

فصیحی، امان الله (۱۳۸۶). "دین و سرمایه اجتماعی". *نشریه معرفت*، سال شانزدهم، شماره ۱۲ (پیاپی ۱۲۳)، ۷۹-۱۰۰.

کتابی، محمود؛ ادیبی سده، مهدی؛ قاسمی، وحید و صادقی ده چشمه، ستار (۱۳۸۹). "سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل

افسری، علی (۱۳۹۰). "تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها". پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور، تهران، استاد راهنما: دکتر فرهاد خداداد کاشی.

افسری، علی (۱۳۹۱). "سرمایه اجتماعی در اسلام". *دو فصل نامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم*، سال ۳، شماره ۱، ۱۰۱-۱۱۸.

افشانی، سیدعلیرضا؛ عسگری ندوشن، عباس؛ حیدری، محمد و نوریان نجف آبادی، محمد (۱۳۹۱). "رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی در شهر نجف آباد". *فصلنامه رفاه اجتماعی*، دوره ۱۲، شماره ۴۴، ۲۸۴-۲۵۹.

حسینی، سید امیرحسین؛ علمی، زهرا (میلا) و شارع پور، محمود (۱۳۸۶). "رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی در مراکز و استان‌های کشور". *فصل نامه رفاه اجتماعی*، سال ۷، شماره ۲۶، ۵۹-۸۴.

حیدرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). "اعتماد اجتماعی و عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر آن (مطالعه موردی جوانان ۲۰ تا ۲۹ ساله مازندران)". *مجله جامعه‌شناسی مطالعات جوانان*، دوره ۱، شماره ۱، ۶۶-۳۹.

درخشه، جلال و ردادی، محسن (۱۳۹۰). "کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن". *دو فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر*، دوره ۲، شماره ۱، ۹۴-۷۳.

ربانی، رسول و طاهری، زهرا (۱۳۸۷). "تبیین جامعه‌شناختی

ناطق پور، محمدجواد و فیروزآبادی، سیداحمد (۱۳۸۴). "سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران". مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۴، شماره ۴، ۹۱-۵۹.

نजारزاده، رضا؛ عزتی، مرتضی و سلیمانی، محمد (۱۳۹۳). "اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در میان نخبگان استان تهران (با استفاده از تکنیک ژنراتور منابع)". فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال چهارم، شماره ۱۶، ۱۰۴-۸۹.

وثوقی، منصور و هاشم، آرام (۱۳۸۸). "بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر خلخال (استان اردبیل)". پژوهش‌نامه علوم اجتماعی، دوره ۳، شماره ۳، ۱۵۳-۱۳۳.

مؤثر بر آن در مراکز شهرستان‌های چهارمحال و بختیاری". نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۲۱، شماره ۴، ۹۷-۱۲۲.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۰). "اصول کافی". ترجمه مصطفوی، سید جواد. تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت(ع)، جلد ۲.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۰). "پیامدهای مدرنیت". ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر مرکز، چاپ دوم.

مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۸۲). "چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی". پایگاه اینترنتی مجمع تشخیص مصلحت نظام به نشانی <http://old.maslahat.ir>.

Alexander, M. (2007). "Determinants of Social Capital: New Evidence on Religion, Diversity and Structural Change". *British Journal of Political Science*, 37, 368-377.

Algan, Y. & Cahuc, P. (2010). "Inherited Trust and Growth". *American Economic Review*, 100(5), 2060-2092.

Banfield, E. (1958). "The Moral Basis of Backwardness". New York: Free Press.

Bjørnskov, C. (2006). "Determinants of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison". *Public Choice*, 130, 1-21.

Bourdieu, D. (1986). "The Forms of Capital". in Richardson, J., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (New York: Greenwood), 241-258.

Candland, C. (2000). "Religion and Community Development in Southern Asia". *Kluwer Academic Publishers*, 33, 355-374.

Christoforou, A. (2005). "On the Determinants of Social Capital in Greece Compared to Countries of the European Union". *Fondazione Eni Enrico Mattei, Working Papers*, 68.

Coleman, J. (1988). "Social Capital in the Creation of Human Capital". *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

Delhey, J. & Welzel, C. (2012).

"Generalizing Trust: How Outgroup-Trust Grows Beyond Ingroup-Trust". *World Values Research*, 5(3), 46-69.

Evans, T. D., Cullen, F. T., Dunaway R. G. & Burton, V. S. Jr. (1995). "Religion and Crime Reexamined: The Impact of Religion, Secular Controls, and Social Ecology on Adult Criminality". *Criminology*, 33(2), 195-224.

Fukuyama, F. (1995). "Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity". *New York: Free Press*.

Fukuyama, F. (1999). "Social Capital and Civil Society. Paper Presented at the Conference on Second Generation Reform". *Washington: International Monetary Fund*.

Greeley, A. M. (1997). "The Other Civic America: Religion and Social Capital". *The American Prospect*, 32, 68-73.

Guiso, L., Sapienza, P. & Zingales, L. (2008). "Social Capital as Good Culture". *Journal of the European Economic Association*, 6, 295-320.

Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). "Modernization, Cultural Change, and Democracy". *The Human Development Sequence*, New York.

Kaasa, A. (2009). "Effects of Different Dimensions of Social Capital on Innovative Activity: Evidence from Europe at the Regional Level". University

- of Tartu, *Technovation*, 29, 218- 233.
- McCleary, R. M. & Barro R. J. (2006). "Religion and Economy". *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 49-72.
- Parts, E. (2013). "The Dynamics and Determinants of Social Capital in the European Union and Neighbouring Countries". *XXI International Conference on Economic Policy in EU States – year 2013*, University of Tartu and Tallinn Technical University, Janeda, Estonia, June 27-28, 2013.
- Putnam, R. D. (1993). "Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy". *Princeton: Princeton University Press*.
- Putnam, R. D. (2000). "Bowling Alone- The Collapse and Revival of American Community". New York: Simon & Schuster.
- Stolle, D. (1998). "Bowling Together, Bowling Alone". *Political Psychology*, 19, 497-524.
- Weber, M. (1905) [1930]. "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism". London: Allen & Unwin.
- World Values Survey (2014). "World Values Survey Wave 1-6 (Aggregated Documentation)". <http://www.worldvaluessurvey.org>.
- Zak, P. J. & Knack, S. (2001). "Trust and Growth". *Economic Journal*, 111(470), 295-321.

